

*Alan Holland**

A költség-haszon elemzés feltételezései a filozófus szemszögéből

Ez a fejezet[†] azokat az alapvető feltételezéseket veszi górcső alá, amelyek kimondatlanul jelen vannak a költség-haszon elemzés jelenlegi gyakorlatában és környezeti ügyekre történő alkalmazásában. Tárgyaljuk a költség-haszon elemzésnek (i) a környezetről és (ii) az emberi természetről alkotott képét, valamint (iii) a társadalmi és a politikai folyamatban betöltött szerepét. A költség-haszon elemzés ún. környezetértékelési alkalmazásánál egyrészt a környezet „tárgyasítása” központi jelentőségű; másrészt az emberi természetről alkotott képének lényeges jellegzetessége a preferenciák „homogenitása”; harmadrészt a politikai folyamatban betöltött szerepét a döntések „magánosítása” jellemzi. E szempontok mindegyikét alapos vizsgálatnak vetjük alá azért, hogy megállapíthassuk, vajon hátráltatják vagy elősegítik azoknak a céloknak a megvalósítását, amelyeket a környezet-gazdaságtant alkalmazó szakemberek elérni kívánnak. Ennek során néhány olyan lépést is körvonalazunk, amelyek segíthetik a fölvetődő problémák orvoslását.

Szokatlan kérdések

Életünkben néhány dolog sokkal fontosabb más dolgoknál; s vannak dolgok, amelyek különösen értékesek és kiemelt jelentőséggel bírnak számunkra. Például az anglikán egyház (Church of England) mélyen hívő tagjának nagyon is számít, hogy a nők jogosulttá válhatnak-e arra, hogy pappá szenteljék őket. A vidéki táj szerelmesei számára nagyon is fontos, hogy építenek-e új utat egy adott őserdőn keresztül.

A környezeti ügyekben az a gyakorlat alakult ki, hogy az ilyen kérdéseket úgy közelítik meg, mintha a helyzet a piaci szituációkéhoz volna hasonlatos: az erdő továbbélését megvásárolható árunak tekintik. Itt arra az eljárásra gondolok, amit a közgazdászok feltételes értékelésként (contingent valuation) ismernek. A feltételes érté-

*A szerző filozófus, a University of Lancaster emeritus professzora, az *Environmental Values* folyóirat tanácsadó szerkesztője.

† Eredetileg *The Assumptions of Cost-Benefit Analysis – A Philosopher’s View*; In: Willis, K. W.–Corkindale, J. K. (szerk.): *Environmental Valuation: New Perspectives*; CAB International, Wallingford, 1995. Fordította Tukacs András, szakmailag lektorálta Kelemen Ágnes, a szöveget az eredetivel egybevetette Pataki György.

kelés szerint az erdő akkora értékkel rendelkezik számunkra, amekora értéket válaszként adunk arra a kérdésre, hogy mennyit vagyunk hajlandók fizetni (willingness to pay) azért, hogy biztosítsuk ennek az árunak a fennmaradását. Példa erre egy nemrég megjelent tanulmány, amely az elefántok látványának értékével foglalkozik: 89 dolláros átlagos fizetési hajlandóságot számítottak ki az alapján, hogy embereket megkérdeztek, mennyit fizetnének az afrikai elefántok populációjának jelenlegi szinten történő megőrzéséért (Brown, 1993, 152–154. o.).¹

Érdemes azonban föltennünk azt a kérdést is, hogy miként működne egy hasonló megközelítés valamely vallási kérdés esetében vagy, mondjuk, az akasztással történő halálbüntetés kérdésében. A közgazdászok ezekre a kérdésekre úgy tekintenének, mint amelyek az általuk „létezési érték”-nek (existence value) nevezett jelen-ségről szólnak. Számukra a létezési érték az az érték, amit valaminek a létezéséhez kapcsolunk anélkül, hogy bármiféle valós vagy potenciális hasznunk származna belőle. Az előzőnek megfelelő kérdések pedig így hangzanának: *„Mennyit fizetne, hogy biztosítsa a nők pappá szentelésének lehetőségét az anglikán egyházban?”* (Vagy: *„Mennyit fizetne, hogy az anglikán egyház fenntartsa a csak férfiakból álló papságot?”*). Továbbá: *„Mennyit fizetne, hogy fenntartsák/megszüntessék a kötél általi halálbüntetést?”* Elfogulatlanul tekintve ezekre a kérdésekre, azt kell mondjuk, nagyon szokatlan kérdések, és mindez nagyon szokatlan módja az ilyen jellegű ügyek kezelésének. Inkább azt lehetne várni, hogy az ilyen kérdésekről vita alakul ki, amelyben a megfelelő szempontok felszínre kerülnek, és azokat a felek mérlegelik. Eltekintve attól, hogy kezdünk esetleg hozzászokni az ilyen kérdésekhez, elfogulatlan nézőpontból szemlélve gyanítható, hogy maga a kérdésfeltevés, valamint az a mód, ahogyan kezeljük ezeket az ügyeket, ugyanolyan szokatlan a környezeti ügyek esetében is. Az ilyenfajta reakcióra kétségtelenül az ad okot, hogy a női papok és az akasztásos halálbüntetés ügyét elvi kérdésként kezeljük. S arra kérni valakit, hogy elveit, még ha csak hipotetikusán is, áruba bocsássa, sem helyénvaló, sem morálisan elfogadható nem lenne.² A természeti környezet esetében hasonló-

¹ Az évente a szafarikon részt vevő 250-300 ezer emberrel megszorozva, 25 millió dollárra becsülték az elefántok „látványának értékét”.

² Ez abban az esetben, amikor valaki az elvei földadásáért cserében fogad el pénzt, teljesen nyilvánvaló. Az a gondolat viszont, hogy a fizetési hajlandóság azt méri, mennyire fontos számunkra valami, általában is meglehetősen kétséges. Például a szülő-gyermek kapcsolatról azt gondolnánk, hogy nem az a megfelelő módja kifejezni, mennyire fontos számunkra gyermekünk, ha szülőként nagy összeget vagyunk hajlandók kifizetni értük.

an elvi kérdések merülnek föl – például a kulturális identitással vagy a jogokkal kapcsolatban. Ezért ebben az esetben is ugyanannyira érthető, hogy nyugtalanító érzés kerít minket hatalmába, mint az előzőekben. Akárhogy is, érezhető, hogy a környezeti ügyek sokkal inkább hasonlítanak vallásos vagy morális kérdésekhez, mint a pénzvilág piaci tranzakcióihoz. Mielőtt tovább folytatjuk nyugtalanító érzésünk okainak feltárását, egy nagyon gyors összefoglaló erejéig kitérünk arra, honnan származik a környezetértékelés iránti igény.

Hogyan jutott a környezetértékelés idáig?

Környezeti érzékenységünk hosszú utat tett meg, mióta Daniel Defoe arról a sivárságról és „hideg rémület”-ről írt, melyet angliai utazása során a helyiek által „három hegycsúcs”-nak nevezett vidéken tapasztalt (Defoe, 1928, 269. o.). Ma ez a környék a Yorkshire Dales Nemzeti Park része, és rendkívüli természeti szépségnek tartják. Ezzel szemben Defoe határozottan kinyilvánította tetszését a yorkshire-i malomipari város, Halifax életteli termelékenységére iránt. Idővel ez az életteli termelékenység (az ipari forradalom) elhatalmasodott, és lassan egy sajátos – az ember által előidézett – pusztítást vitt véghez. Az emberek ekkor már maguktól kezdték kérdezni, hogyan fajulhatott idáig a helyzet. A közgazdászok pedig előhozakodtak azzal a válasszal, hogy azért történt mindez, mert nem vettük megfelelően számításba a dolgok költségét. Azt képzeltük, a „dolgok, amelyeket a természet nyújt”, ingyenesek, pedig nem azok. A következő kérdés nyilvánvalóan adódik: miként vehetjük megfelelően számításba azokat a „dolgokat, amelyeket a természet nyújt”. A közgazdászok válasza szerint kapcsolatba kell hoznunk a „természet nyújtotta dolgokat” olyan dolgokkal, amelyeknek valóban ismerjük a költségeit, mint amilyen például egy zacskó cukor vagy más hasonló áru. Úgy teszünk tehát, mintha a „dolgok, amelyeket a természet nyújt”, árucikkek lennének. Mivel azonban sok ilyen jellegű dolognak nincs valódi piaca, ezért ahol ez lehetséges, a valós piaci viszonyokból vonunk le következtetéseket. Felhasználunk például olyan mutatókat, mint az utazási költség és az ingatlanárak különbözete. Ahol pedig ez nem megy – mint például az ózonréteg, a biodiverzitás vagy az elefántfajok esetében –, ott létrehozunk a hipotetikus piacok képzetét. Vagyis megkérdezzük az embereket, mennyit lennének hajlandóak fizetni – ha lenne piac, és fizetniük kellene – például egy olyan „dolog”-ért, mint a jelenlegi elefántpopuláció fenntartása. Fizetési hajlandóságunk pedig az iránta megnyilvánuló preferenciánk erősségét hivatott tükrözni. A társadalmi jólét pedig – a feltevés szerint – a preferenciáink kielégítésének mértékében optimális. Ebből következik, hogy ha mindannyian megfizetjük a termé-

szet nyújtotta dolgok igazi költségét, amint azt a fizetési hajlandóságunk méri, akkor elérjük az erőforrások leghatékonyabb elosztását (allokációját), és ezzel együtt – a feltételezés szerint – a társadalmi jólét optimumát. Az egész helyzet gondatlan könyvelésünk eredménye, amely probléma gondos könyveléssel nyilvánvalóan megoldható.

Két kérdés merül föl e ponton: (i) Mire van szükség ahhoz, hogy a természet nyújtotta dolgoknak tulajdonított érték összemérhetővé váljék azokkal az árucikkekkel, amelyeket a szokott módon adnak-vesznek? (ii) Mennyire valószínű, hogy ez az eljárás segít megoldani a megcélzott problémákat?

A környezetértékelés jelenlegi felfogásának legfontosabb vonásai közül különösképpen három érdemel figyelmet.

(1) A környezeti javak tárgyasítása. Ahogy a piaci árukat tételesen osztályozzák, becsomagolják és fogyasztásra kiszerelek, ugyanúgy kezelik a természet által nyújtott javakat is. Például a tengert (legalábbis annak egy részét) „fürdővíz”-ként kell csomagolni, vagy az elefántokat (egy futó pillantás erejéig mindenképpen) „látványosság”-ként kell árusítani és így tovább.

(2) Az érték homogenizációja. A piaci áruk értékét pénzben méri. A közös mértékegység miatt minden termék értéke összehasonlítható a másikkal. Ha a környezeti javak értékét kapcsolatba akarjuk hozni a piaci árakkal, akkor az előző megállapításnak a környezeti javakra is vonatkoznia kell. Ám értéküknek nemcsak a többi természeti jószág értékével kell összehasonlíthatónak lennie, hanem bármilyen más piaci termék értékével is.

(3) A döntéshozatal magánosítása. A vásárló és a pénztáros találkozása fizetéskor teljességgel magánügy. A bevásárlókosár tartalma a vásárló saját választásainak eredménye. Hasonlóképpen, ami a megkérdezett és a költség-haszon elemzés kérdőívét lekérdező között történik, szintén magánügy. A kérdés ekkor az, hogy te, és egyedül csak te, mennyit fizetnél azért, hogy láthasd az elefántokat. A döntésnek ezt a magánjellegét még erényként is tüntetik föl a közgazdászok, mert – állításuk szerint – az egyének saját, hamisítatlan választásait tükrözi.

A három tulajdonság mindegyike jellemzi a jelenleg alkalmazott költség-haszon elemzéseket. Kérdéses azonban, hogy ezek valóban nélkülözhetetlenek-e a környezetértékelés megvalósításához. Az első két jellemző vonatkozásában ez mindenképpen igaznak látszik. Nem lehet adni-venni valamit, ami nem tárgyasított valamilyen formában. Nem lehet továbbá megmondani a természet nyújtotta dolgok árát olyan mértékegység hiányában, amely viszonyítási alappul szolgál a már beárazott árakkal összehasonlításban. Nem any-

nyira egyértelmű azonban, hogy a harmadik tulajdonság elengedhetetlen. Ennek megítélése sokkal inkább attól függ, milyen elmélet alkotja a demokratikus döntéshozatal alapjait. Mindenesetre mind a három jellemző egyaránt problémáktól terhes.

Mekkora az esélye, hogy az előbbiekben említett környezetértékelési eljárás segít megoldani azokat a problémákat, amelyek megoldására hivatott? Ezt a kérdést fogjuk a következőkben végig gondolni az alapján, hogy azok mennyire célravezetők a környezeti ügyekre alkalmazott költség-haszon elemzésekben, mindhárom fenti jellemzőt külön-külön megvizsgálva.

Tárgyasítás

A piaci ügyletekben szokásosan szereplő áruk tárgyasíthatók, természetüknél fogva alkalmasak tehát arra, hogy tételenként kezeljük azokat. Ennek oka, hogy a legtöbb áru, amelyet a valós piacokon adnak-vesznek, mesterségesen előállított termék. A nem mesterségesen előállított termékek természetes vagy félig természetes cikkek, amelyeket valamilyen módon mesterségesen határoltunk körül azáltal, hogy például virágként, zöldségként vagy földdarabként kategorizáltuk őket. A mesterségesen előállított termékek tárgyasíthatók, mert rendelkeznek valamilyen funkcióval. Egy csavar vagy egy szög konkrét funkciót betöltő árucikkek. Az egyetlen megválaszolandó kérdés az, mennyire van szükségünk belőlük egy adott tevékenység elvégzéséhez. Bár egy földdarabnak nincsen funkciója, mégis mesterségesen kijelölhető egy konkrét cél szolgálatára – például házépítésre. (Még ha azért is vásároljuk meg, hogy megóvjuk a beépítéstől, a fizetendő ár az építési telek ára lesz.) Ehhez hasonlóan a növény részeit, amelyekkel táplálkozik vagy szaporodik, zöldségként vagy virágként adják el. A természet nyújtotta javak azonban – mielőtt kijelöljük a funkciójukat – nem természetüknél fogva tárgyasíthatók, vagy legalábbis nem alkalmasak rá.³ Valójában már maga az a megfogalmazás, hogy „természet nyújtotta javak”, veszélybe sodorja őket. A boglárkák és százszorszépek, ellentétben a csavarokkal és szögekkel, nem valamilyen célból vannak. Semmi sincs, ami megszabná, milyen funkciójuk legyen.

Ennek következtében a környezeti javakhoz bármilyen értéket – vagy akár az érték hiányát – lehet rendelni számtalan megfontolás alapján. Egy adott dolog értékét kifejező ár meghatározása feltételezhetően függ attól az értéktől, amit valaki annak az adott dolognak tulajdonít. Ezért kulcskérdéssé válik, hogyan döntjük el, mely érték

³ Ez – szándékaim szerint – logikai érv, nem pedig morális ellenvetés, amely azt állítja, hogy a természeti javakkal nem szabadna kereskedni.

vagy értékek számítanak a természeti javak esetében. Ezt viszont az határozza meg, hogy a természeti javakat hogyan határoljuk körül, és milyen funkciókat rendelünk hozzájuk. Gyakorlatilag ez a körülhatárolás többé-kevésbé megtörténik azokban a kérdésekben, amelyekkel a költség-haszon elemzések alanyai szembesülnek, és így a kérdések megfogalmazói határozzák meg ezt. A természeti javak értékelésébe tehát egy azt befolyásoló előzetes értékítélet épül be. Történik mindez ráadásul abban az eljárásban, amely állítása szerint az érték feltárását szolgálja. Az ilyen eljárással kapott eredmények jelentése így alapjaiban válik kérdésessé.

Az áruk tárgyiasítása továbbá feltételezi, hogy a körülményektől függetlenül lehet értéket adni nekik.⁴ Ez főleg azokra az árukra igaz, amelyek megszokott tárgyai a kereskedelemnek, hiszen ezeknek a használata szabványos. Ilyen feltételezéssel élni azonban teljességgel értelmetlen a környezeti javak esetében. Vegyük például a csendet! Bizonyos helyzetekben éppen ez lehet az az egyedi tulajdonság, ami egy adott helyet különlegessé tesz, a béke és a nyugalom szigetévé. Más körülmények között ugyanez a csend zavaró lehet, akár szorongás forrásává is válhat annak köszönhetően, hogy nem természetes. Ez pedig csökkenti az adott hely értékét. Ezzel szemben a csavarok mindenhol ugyanazt a szerepet töltik be, függetlenül attól, hogy milyen szerkezet összetartásában segítenek.

Minderre válaszul a közgazdászok adott kontextusra korlátozzák a kérdésfeltevéseiket és a válaszok érvényességét firtató értelmezésüket. Például szűkíthetik vizsgálatukat a „csend értéke a Coniston tavon” elemzésére – ami teljesen helyénvaló kérdés, ha a vita arról szól, hogy engedélyezhető-e motorcsónak használata a tavon. Ám nem egészen erről van szó. Annak oka, hogy miért nem értékelhető a csend a kontextustól függetlenül, és hogy ezért a megállapított „értéket” miért nem lehet egy másik helyzetre kivetíteni, az az, hogy a Coniston értéke nem pusztán két dolog, a tó és a csend értékének összegéből áll.

A természet nyújtotta javak tárgyiasításának kérdéses volta valószínűleg összefügg a feltételes értékelési felméréseknél fölmerülő ama problémával, amit „beágyazódási hatás”-nak neveznek (Kahneman és Knetsch, 1992, 58. o.). Eszerint az emberek hajlamosak majdnem ugyanakkora fizetési hajlandóságról nyilatkozni akkor, amikor egyetlen elefánt vagy orrszarvú megóvásáról van szó, mint amikor a teljes afrikai vadvilág megőrzéséről. Majdnem ugyanannyit

⁴ Természetesen az eltérő körülmények között élő emberek számára különböző értéket képviselhetnek, de ez már egy másik kérdés.

* Az angliai Lake District harmadik legnagyobb tava (Coniston Water). (A szerk.)

volnának hajlandók fizetni kétezer vándormadár számára megfelelő vizes élőhelyért, mint kétszázezernek az elégségesért (Desvougues, 1993). A közgazdászokat megdöbbenette ez a jelenség, és számos hipotézist állítottak föl magyarázatképpen. Fölvetették, hogy akik ilyen válaszokat adtak, azok vagy nem racionálisak, vagy nem sikerült megérteniük a kérdést, vagy a kérdés megfogalmazása nem volt kellően világos (Arrow és társai, 1993). Azt az elgondolást is megfogalmazták, hogy a jelenség a csökkenő határhaszon elvének működése következtében áll elő: a kétezer madár megsegítéséből származó elégedettség gyorsan telítettséghez vezet, ahogy a megsegített madarak száma növekszik. Leleményes ötlettel állt elő Kahneman és Knetsch (1992, 64. o.), amikor azzal magyarázták ezt az anomáliát, hogy amit a válaszadók hipotetikusán megvesznek, az egyáltalán nem a környezeti jószág, hanem egyszerűen a jó ügy érdekében tett hozzájárulás miatt érzett morális kielégülés. Vegyük észre, hogy mindegyik fenti feltételezésben közös a résztvevők értelmi képességének és önismeretének kétségbevonása, miközben érintetlenül hagyják a módszertan használatának jogosultságát.

Rendelkezésünkre áll azonban egy teljesen egyszerű másik magyarázat is. Kétezer vándormadarat nem lehet értelmesen tárgyként, önálló értékelés és aggregálás tárgyaként kezelni. A hiba nem a megkérdezettek racionalitásában és önismeretében, hanem a költség-haszon elemzésbe épített feltevésekben és módszertanban keresendő. Talán az emberek mégsem úgy néznek kétezer vándormadárra, mint egy font* vajra, ahol száz darab ebből a „tárgyból” összeszámolható és százszor értékesebbnek tartható. Visszatérve az induló analógiáinkhoz, tegyük föl, valaki bejelenti, hogy hajlandó egymillió fontot fizetni a női papok felszenteléséért, de nem fizetne többet húsz pap felszenteléséért, mint egyért; vagy nem fizetne többet húsz ember felakasztásának megakadályozásáért, mint egyéért. Meg kell kérdőjeleznünk az illető racionalitását, vagy feltételeznünk kell, hogy a csökkenő határhaszon elvének működése miatt, ha már egyvalakit felszenteltek vagy megmentettek az akasztástól, akkor a további felszentelések vagy megakadályozott akasztások okozta hasznosságnövekmény rohamosan tovatűnik? Vagy tételezzük inkább föl azt, hogy a fizetni hajlandókat valójában nem is érdekli a papság vagy a felakasztottak sorsa, hanem csak a saját morális vigaszukat keresik? Legalább ennyire valószínű az a magyarázat, hogy egyetlen pappá avatást vagy akasztást nem lehet önálló értékbecslésnek és aggregálásnak alávetett tárgyként kezelni. Az a mód, ahogy az ilyen ügyek fontosságának és jelentőségének mérését

* 453,6 gramm. (A szerk.)

a környezetértékelés javasolja, egyszerűen nem egyeztethető össze azzal, ahogy az érintettek ezeket a dolgokat érzékelik.

Mindebből az egyik tanulság az lehet, hogy ahelyett, hogy az eltárgyasító eljáráson alapuló technikák további finomításán dolgoznánk, ami valójában kárba veszett munkának tűnik, alaposabban végig kell gondolnunk, hogyan ragadható meg az emberek ilyen kérdésekkel kapcsolatos látásmódjának az összetettsége. Ahogy azt a beágyazódási jelenség megmutatta, az emberek válasza nagymértékben függ attól, ahogyan a kérdést elővezetik nekik. Sokkal nagyobb különbséget okoz az, ahogyan a kérdést értelmezik és megfogalmazzák az értékelésben, mint az, amire a kapott eredmények különféle – akármilyen kifinomult – utólagos értelmezései vezetnek. Ez utóbbiakkal ráadásul jelentős bizonytalanságot viszünk a kapott eredményekbe. Ez a fajta bizonytalanság egyenértékű azzal a bizonytalansággal, illetve súlyosbítja azt, amely (i) az aggregálási folyamat során keletkezik, ami fölnagyít minden „hibát”⁵, és amely (ii) azzal a választással kapcsolatos, hogy kinek a preferenciája fog számítani az értékelés során (Common et al., 1993, 309. o.). Ezek mind a tárgyasításra alapuló megközelítéssel járó problémák.

Homogenizáció

A „természet nyújtotta dolgoknak” az adásvétel tárgyát képező árukkal való összevetésével szembeni egyik ellenvetés, hogy tulajdonképpen mindent pénzre válthatóvá tesz. A természet azonban nem pusztán szupermarket, hanem egy bank (ahol feltételezhetően természeti tőke található). A közgazdászok erre az ellenvetésre válaszul azt hangsúlyozzák, hogy ez a mértékegység és a mért tétel összekeverése, és hogy pénzben mérni az emberek preferenciáit pusztán csak kényelmesebb. Csakugyan igazolni látszik ezt a választ, hogy könnyen el lehet képzelni másik mértékegységet is, például az időt, amely ugyanazt a funkciót látná el, mint jelen helyzetben a pénz. Ahelyett, hogy azt kérdeznénk, mennyit volnának hajlandók fizetni az emberek a fajok megőrzéséért, a kérdés úgy hangzana, mennyi időről mondanának le ugyanezért a célért (mekkora az időráfordítási hajlandóságuk*). Ennek valóban számos előnye lenne a pénzzel mint mértékegységgel szemben. Például nem mindenkinek van ugyanannyi pénze, és néhány fizetési hajlandóság vizsgálat ezért tűnik megbízhatatlannak. Ezzel szemben mindenki-

⁵ Az, hogy létezik-e valamilyen eljárás, amivel a „hibákat” föl lehet deríteni, már egy másik, nem kevésbé nyugtalanító kérdés (Common et al., 1993, 306. o.).

* Az eredetiben: willingness to spend time, ami a fizetési hajlandósággal áll párhuzamban: willingness to pay. (A szerk.)

nek ugyanannyi órából áll egy nap. Ráadásul azzal kapcsolatban is kétségek merülnek föl, hogy az emberek válasza a fizetési hajlandóság felmérésekben realisztikusnak tekinthető-e, ha figyelembe vesszük a rendelkezésre álló jövedelmük korlátozó hatását. Az időt mértékegységnek használva legalább világos lenne, ha adott személy egyáltalán nem aludna, vagy ha 75 órából álló napokat élne.

Továbbra is megmarad azonban a pénz mint mértékegység ellen az a – John O'Neill brit filozófus megfogalmazta – kifogás, hogy a monetáris értékelésnek határozott kulturális jelentése van (O'Neill, 1993, 118–120. o.). A monetáris ügyleteket nem kezelhetjük úgy, mintha társadalmi vákuumban játszódnának; kedvezőtlen jelentéstartalmaikat nem lehet figyelmen kívül hagynunk. Lehet persze erre azt válaszolni, hogy amiként a költség-haszon elemzés feltételezi ennek a sajátos mértékegységnek a használatát, ugyanúgy a pénz kulturális jelentése is esetleges, amit ezért meg lehet változtatni: képesek vagyunk másképpen is gondolkozni a pénzről. Más szóval, a pénz használatával szembeni ellenvetés nem kezelhető úgy, mintha föltártuk volna a költség-haszon elemzés egy szükségszerű hibáját. Ez a válasz arra is rámutat azonban, hogy a pénzt ugyan elválaszthatjuk egy bizonyos társadalmi jelentéstől, de nem mindegyiktől. Mindez pedig legalábbis azt jelenti, hogy a költség-haszon elemzés „semlegességéről” tett állítást nem lehet tovább fenntartani.

Ráadásul túlságosan is teret nyert az az állítás, hogy a pénz „pusztán egy mértékegység”. A pénz „pusztán egy mértékegység” a megszokott és a hipotetikus piacokon egyaránt. Ez alapján úgy tűnik, a környezeti javak piacra hozatalával szembeni „monetáris” ellenvetés nem maga a pénz mint mértékegység ellen irányul, hanem az ellen, amit kifejez. S ez az átruházhatóság (transferability). Más szóval elfogadjuk a pénz közvetítette cseréjét olyan tárgyaknak, amelyek könnyen helyettesíthetők: egy zacskó cukor többnyire olyan, mint egy másik zacskó cukor. A természeti javak piacra hozatala valójában annak a kinyilvánítása, hogy azok is helyettesíthetők. S ez a gondolat ütközik ellenállásba. Habár a helyettesíthetőség talán igaz bizonyos környezeti javak esetében, ám az általában nagy becsben tartottakra nem lehet vonatkoztatni, hiszen azokat részben éppen pótolhatatlanságuk miatt értékeljük oly nagyra. Ezért bármely olyan értékelés, ami helyettesíthetőséget feltételez, jócskán célt téveszt.

Válaszként lehet azzal érvelni, hogy mégis vannak olyan pótolhatatlan tárgyak, amelyek esetében elfogadjuk a pénzbeli csere lehetőségét. Pénzügyi kártérítést alkalmazunk például a sérülések és igazságtalanságok jóvátételekor. E válasz azonban célt téveszt egyrészt amiatt, hogy a kártérítés kérdése az akaratlanul elszenvedett

esemény után merül föl. Másrészt pedig azért, mert a kártérítés koncepciója az igazságosság egy adott rendszerében kap értelmet. Ezzel szemben a fizetési hajlandóságra vonatkozó kérdéseket az esemény megtörténte előtt teszik föl, amelybe önkéntesen lép a válaszadó. Ráadásul azt gondolni, hogy a kártérítési gyakorlat bármilyen módon igazolja a feltételes értékelést, a kereskedelem és az igazságosság rendszereinek összekeverésével ér föl. Meg kell azt is jegyeznünk, hogy a lényeg akkor sem változik, ha pénz egyáltalán nem kerül szóba, és a fejlesztők természetbeni kártérítésként például egy új rét kialakítását ajánlják föl egy másik helyszínen, az eredeti helyére épülő szupermarket létesítéséért cserében.

Egy másik válaszlehetőség a művészet példájának emlegetése, ahol „fölbecsülhetetlen értékű” és pótolhatatlan művek rendszeresen pénzbeli ügyletek tárgyai. Ezzel a válasszal azonban az a probléma, hogy sántít a használt analógia. A művészet világában a kizárólagos birtoklás jogát adják és veszik, nem pedig, mint az gyakran történik a környezeti ügyek esetében, az elpusztítás jogát. Ha a környezeti javakra vonatkozó ügyletek tényleg csupán néhány természeti jószág fölötti „gondoskodás” (stewardship) átruházását jelentenék, akkor környezeti gondjaink sokkal kevésbé lennének égetőek.

Mark Sagoff, amerikai filozófus egy további összetett ellenérv alapjait fogalmazta meg. Szerinte határozott különbséget kell tennünk a preferenciáink és az értékeink között, a költség-haszon elemzés pedig tévesen olvasztja egybe a kettőt. Sagoff értelmezésében a preferenciák lényegük szerint az emberek saját magukra vonatkozó ügyeit testesítik meg, amely dolgokat akkor engedünk meg magunknak, ha a fogyasztó szerepébe kerülünk, és kizárólag a saját érdekeinket vesszük irányadónak (Sagoff, 1988b, 1. fejezet). Ily módon a költség-haszon elemzés mindannyiunkat arra ösztökél, hogy fogyasztóként képzeljük el magunkat, és a természeti környezethez fűződő viszonyunkat fogyasztási viszonyként fogjuk föl. Valójában azonban sok környezettel kapcsolatos ügyünk idealisztikus természetű, melyek kifejezik elkötelezettségünket, alapelveinket és értékeinket. Ezért a környezettel kapcsolatos emberi viselkedést hámisan tüntetjük föl, amikor teljes mértékben az emberi preferenciák alapján vizsgáljuk. Ez hasonló volna ahhoz, mintha a sebességkorlátozás mértékének megállapításához megkérdeznénk az embereket, milyen gyorsan szeretnek vezetni, ahelyett, hogy azt kérdeznénk, mit gondolnak arról, milyen gyorsan szabadna vezetniük.

Bizonyosnak látszik azonban, hogy Sagoff különbségtétele a preferenciák és értékek között túlságosan is sarkított. Amint arra a „zöld fogyasztás” jelensége is rámutat, a fogyasztás ritkán függ csupán a „puszta” preferenciáktól. Még egy olyan ártalmatlan tárgy,

mint egy darab szappan, támadható esztétikai, morális és vallási alapon – ha például béka alakú és állati zsiradékból készült a város protestáns/katolikus negyedében található gyárban. Ezenfelül a környezetgazdászok – teljesen érthető okból – vonakodnak attól, hogy úgy korlátozzák a preferenciaértelmezésüket, ahogy azt Sagoff elgondolta. Nemcsak hogy átsiklanának a környezetértékelés döntő jelentőségű részein, éppen olyanokon, amelyeknek a felismerése a közgazdaságtan eme ágát ösztönözte, de emellett jelentősen kisebbítené a gazdasági értékelés jelentőségét, ha a gazdasági értéket sok más érték mellé kellene felsorakoztatni, mielőtt a szakpolitikai döntés megszülethetne. Ezért a környezetgazdászok egyik válasza a gazdasági érték fogalmának kiterjesztése úgy, hogy az magában foglaljon az emberi jól-léthez való mindenféle hozzájárulást. A jól-létet egyenlővé teszik mindazzal, amire az emberi preferenciák vonatkozhatnak, mint például az esztétikai „preferencia” és az a „preferencia” is, ami – mondjuk – a fajok megóvására vonatkozik, tekintet nélkül az adott fajok embernek nyújtott hasznosságára. Ez utóbbi az ún. „létezési érték”. *„A közgazdász szerint gazdasági érték akkor jön létre, ha valaki jobb helyzetben érzi magát az igényei és a vágyai kielégülésének szempontjából. Egy csodálatos táj látványa nyújtotta jól-lét érzés tehát gazdasági érték.”* (Pearce, 1992, 6. o.) E megközelítés csak azt az értéket zárja ki – ha létezik egyáltalán ilyen –, amelyet nem lehet valamely embernek a preferenciáira visszavezetni. David Pearce ezt ún. belső (intrinsic) értéként azonosítja.

A közgazdászok tehát próbálnak eljutni ahhoz, ami fontos az emberek életében, és amilyennek az emberek a világot látni szeretnék. Abban is hisznek, hogy a társadalompolitika akkor jó, ha sikerül az emberek által legfontosabbnak tartott célokat követnie. Eddig a pontig, és egy később tárgyalandó megszorítással kiegészítve, ez a két álláspont elfogadhatónak tűnik. Ami azonban valószínűtlen, és amiben semmi helyeselnivalót nem látok, az az előzőekhez hozzáadott pszichológiai egoizmus tézise. A pszichológiai egoizmus szerint az emberek képtelenek fontosnak tartani bármit, ami nem köthető a saját érdekükhöz. Azt sem látom be, hogy a közgazdaságtannak mi szüksége van erre a tézisre. A „létezési érték” fogalmának kidolgozása megerősíteni látszik ezt. A „létezési érték” reményt keltő jelentősége pontosan az, hogy megszabadít ettől a fölösleges teherrel. Azt a fölismerést tükrözi, hogy az, ahogy az emberek a világot látni szeretnék, messze túlmutat a saját személyes érdekeik (preferenciáik) hajszolásán (vö. Turner and Pearce, 1993, 183. o.). Ha fontos számukra a fajok megőrzése, akkor jobbnak fogják tartani azt a világot – hiszen közelebb lesz ahhoz, ahogy a világot látni szeret-

nék –, ahol a fajokat megvédik.⁶ Persze visszacseng a jól ismert ellenvetés: „Kinek a számára jobb? Ha az embereknek, akkor végül mégiscsak igazolódik a pszichológiai egoizmus!” Ám ez a válasz egyszerűen összekeveri az emberi nézőpontot az emberi érdekekkel. Ez csupán az ő nézőpontjukból jobb: valami, aminek a létrejöttéért hajlandók munkálkodni, és – igen – fizetnének is érte, hogyha arra lenne szükség. Ez semmilyen módon nem mutatja, hogy a „saját érdekükként” fognák föl, és azt meg bizonyosan nem, hogy csak azért cselekednek így, mert az érdekükben áll. Ismételve a korábbiakat, a közgazdászok azért kíváncsiak (vagy kell kíváncsiaknak lenniük) erre a válaszra, mert egyrészt rámutat, hogy mi fontos az emberek életében. Másrészt pedig mert pontosan ez az, amire a társadalompolitikának törekednie kell: követni, mi a fontos az emberek életében. Abban azonban már semmi helyeselni való sincs, hogy a társadalompolitika az egyén saját magára vonatkozó érdekeit kövesse nyomon, arra hivatkozva, hogy az egyedüli dolog, amiért az emberek képesek dolgozni és hajlandók fizetni, az a saját magukra vonatkozó érdekeik. Más utak is vezetnek a személyes jól-lét eléréséhez, mint a folyamatosan arra irányuló törekvés. Ráadásul a jól-lét hajszolása nem mindig a legjobb út annak elérésére. A szakpolitikai döntéshozó elég távol fog tehát kerülni a népesség jól-létének elérésétől, ha egyszerűen csak aggregálja azoknak a felméréseknek az eredményeit, amelyek az emberek személyes érdekeinek kifejezését keresik, ahogy azt ők maguk látják.

Úgy tűnik tehát, hogy a közgazdászok válaszolni tudnak Sagoff bírálataira, tagadva az értékeknek a szűk értelemben vett preferenciákba olvasztását, és ragaszkodva a preferencia fogalmának egy olyan kibővített „technikai” használatához, mely magában foglal mindent, ami az embernek kedvére való. Továbbra is érvényes marad azonban az a lényeges ellenérv, mely szerint minden kedvező attitűdöt természetében azonosnak, azaz homogénnek tekint a költség-haszon elemzés környezetértékelési megközelítése.

Az emberi psziché „preferenciák kötegeként” való fölfogását, ahol mindegyik preferenciának ugyanakkora joga van a kielégülésre, mint a másoknak, Platón már jóval korábban, a „demokratikus lélek” híres gondolatában pellengérre állította (Platón, 1945, 561a–e). Eb-

⁶ Ellenérvként esetleg megfogalmazható a következő: ha az egyének jól-léte nő a fajok megóvása következményeként, és ezt fölismerik, akkor a saját jól-létük miatt fogják a fajokat megvédeni, miáltal a gazdasági érték szélesebb és szűkebb koncepciója végső soron egybe fog esni. Mindamellet ha a fajok védelmét a saját jól-létünk érdekében valósítjuk meg, jó eséllyel nem ugyanazt a jól-létet kapjuk eredményül, mint amit akkor kapnánk, ha a fajok megóvását maguknak az érintett fajoknak az érdekében vinnénk véghez.

ben az emberi lelket úgy ábrázolja, mint a teljes egyenlőségre törekvő formát, ahol minden preferencia sorban kerül kielégítésre. Az ilyen elrendezésnek a végzetes következményei akkor mutatkoznak meg, amikor például az olyan „tisztességes vágyak”, mint az önbecsülés nem éli túl a szégyenletes vágyak kielégítését, és elpusztul (573a). Platón az emberi pszichét hierarchikus struktúraként képzei el, és három különálló lélekrészt különböztet meg: a „gondolkodó”, az „indulatos” és a „vágyakozó” lélekrészeket.* Ezek mindegyikének egyedi szerepe van a rendezett lélek fölépítésében és megőrzésében. Bizonyos tekintetben előre vetíti azt a jelenkori vitát, ami az emberek preferenciáinak „lexikonszerű elrendezéséről” (lexical ordering) szól. A lexikonszerű preferenciarendezés nagyjából azt jelenti, hogy az embereknek különféle fajtájú preferenciái vannak, ahol az átváltás (trade-off) adott preferenciafajtaán belül megengedett, ugyanakkor a fajták között nem lehetséges. Platón azonban sokkal kifinomultabban fogalmaz. Az emberi pszichéről alkotott modellje sokkal inkább hasonlatos egy ökoszisztémához, amelyben a különféle vágyak, eszményképek és dolgok szövevényes egymásra utaltságban (interdependenciában) fonódnak össze. Így például a gondolkodó és az indulatos lélekrész együtt szab megfelelő korlátot a vágyak kielégítésének. Platón elképzelése a jól rendezett pszichéről, mint a jól-lét alapjáról, visszhangra talált Etzioni-nak abban a gondolatában, mely szerint az emberi viselkedés alapjául a szándékok „egyensúlya” szolgál – egyensúly a morális elkötelezettségek és a jól-létre való törekvés között (Etzioni, 1988, 83. o.). Az „indulatos” lélekrész koncepciója** pedig újraéled abban a „hősi etikában”, amelyet Boulding (1969, 10. o.) szükségesnek tart bizonyos emberi magatartásbeli jellemzők magyarázatára (lásd Common et al., 1993, 312–313. o.). Platónhoz hasonlóan mindkét gondolkodó (Amitai Etzioni és Kenneth Boulding) egyaránt szükségesnek véli a heterogén énkép (self) kialakítását.

Nem azt akarom azonban állítani, hogy az emberi pszichét homogénnek tételező modell feltétlenül téves, és az ökoszisztéma-modell a helyes. Nem feltételezem ugyanis, hogy létezik az emberi lélekről empirikusan felfedezhető „igazság”.⁷ Az önreflexió lehetővé

* Az isteni ész, a nemes bátorság és az alacsonyrendű vágyakozás. (A szerk.)

** Amelyhez a bátorság erénye kapcsolódik. (A szerk.)

⁷ Common és szerzőtársai (1993) empirikus bizonyítékokra hivatkoznak arra vonatkozóan, hogy az emberek valóban nehéznek tartják – mondjuk – a fajok megőrzését érintő kérdéseket hasonlítani az árukra vonatkozóakhoz. Helyesnek tűnik ennek a kérdésnek az empirikus vizsgálata. Ennek ellenére korántsem kielégítő az ilyen jelenséget „adottnak” venni, mely csupán empirikus kutatást igényel, mert azzal figyelmen kívül hagyjuk az ember önalkotó képességét.

tette képességeink kizárják, hogy így gondolkodjunk az emberi pszichéről. A veszélyt – éppen ellenkezőleg – az okozza, hogy valószínűleg meg tudnánk tanulni úgy tekinteni magunkra, mint ahogy azt a költség-haszon elemzés feltételezi rólunk. Szerintem a kérdés az, hogy valóban ezt akarjuk-e.

Bár Platón három részre tagolt vágy, indulat és ész struktúrájának sokféle változata elképzelhető, az alapötlet bizonyosan hasznos, és a jelen helyzetben releváns. A (tág értelemben vett) „preferenciáink” nem mind azonos rendűek. A „kielégítésükkel” az egyén jól-létéhez való relatív hozzájárulásuk sem tekinthető oly egyértelműnek. Van például néhány preferencia – nevezzük ezeket „vágyaknak” –, amelyek kielégítése csak akkor járul hozzá a jól-léthez, ha jól-rendezettek.⁸ Vannak mások, a „másodlagos” preferenciáknak nevezettek, amelyek a vágyainkra vonatkozó attitűdöket fejezik ki – például arra vonatkozóan, hogy mikor és milyen körülmények között helyénvaló kielégíteni azokat. Ezek a másodlagos preferenciák jelentik a kulcsot értékeinkhez és ideáljainkhoz, amelyek alapján élni próbálunk. Vegyük példának az egészséget: ezt mindenki akarja, s egyúttal ideálunk is. Ahhoz, hogy elérjük ezt az ideált, jó eséllyel féken kell tartanunk bizonyos vágyainkat.⁹ Ekként e preferenciák kielégítése kapcsot teremt az önbecsülés fogalmának megértéséhez is. Sagoffnak igaza van abban, hogy a környezeti problémák fölött érzett aggodalmunk inkább az eszményeink, mint a vágyaink kifejezői. A költség-haszon elemzés ugyanakkor úgy próbálja kezelni a környezeti javakra vonatkozó preferenciáinkat, mintha azonos szinten lennének, és az egyik átváltható lenne a másikra.¹⁰ Így teljesen figyelmen kívül marad az a tény, hogy ezek között a „preferenciáink” között vannak olyanok is, amelyeket jobb szeretnénk, ha nem lennének. Talán hagynunk kellene, hogy ezek a vágyainkra vonatkozó preferenciáink együttesen többet nyomjanak a latban, mint az eszményeinkre vonatkozó preferenciáink? Vélhetően épp a preferenciák egyneműségének tételezése (amit a költség-haszon elemzés is ajánl) az, ami például a nagyvárosainkat az egész világon sújtó közlekedési káoszt okozza, hozzájárulva az egyik olyan környezeti problémához, ami elleni küzdelemben a költség-haszon elemzést

⁸ „A megelégedettség sokkal inkább az egyén vágyainak jellegétől és a vágyain való fölülkerekedés képességétől függ, mint attól, hogy mennyire elégülnek ki a vágyai.” (Sagoff 1994, 137. o.)

⁹ A logikai különbség egyik jele, hogy az „eszményekre” vonatkozó preferenciák szerinti cselekvés elmulasztása jellemzően büntudathoz vezet, míg a vágy kielégítésének megghiúsulását egyszerűen csak sajnáljuk.

¹⁰ Ez értelmezhetetlenné tenné a büntudatot, és megsemmisítené a büntudat és a sajnálat közötti különbséget (lásd az előző megjegyzést).

vetjük be. Kétségtelen, hogy sokunk élvezi a saját autó birtoklása nyújtotta szabadságérzetet. Ám éppen ennek az (erős) preferenciánk a korlátlan megnyilvánulása okozza a problémát. A helyzet megváltoztatását nem valószínű, hogy elősegíti egy olyan eljárás, amelyik valójában védi a preferenciák korlátozások nélküli státuszát, és nem veszi tudomásul valahol vagy valahogyan, hogy ez mindenekelőtt olyan preferencia, amelynek nem kellene (annyira) számítnia.

Természetesen igaz, amire a közgazdászok kétségkívül mindig emlékeztetnek minket, hogy végső soron döntésre kellene jutnunk. A kérdés azonban úgy hangzik: adott az emberi psziché előbbiekben bemutatott értelmezése, valóban a szétdarabolás és aggregálás folyamatán keresztül – amelyek lényegi részei a költség-haszon elemzésnek – tudjuk a döntéseket legjobban meghozni? Ez elvezet minket a költség-haszon elemzés harmadik vitatható területére.

Magánosítás

Az értékek és a preferenciák közötti különbségtételével összefüggésben Sagoff bevezet két szerepet – amelyet mindannyian betölünk mint cselekvő személyek –, az állampolgárét és a fogyasztóét (1988b, 1. fejezet). Fogyasztóként a magánérdekeink foglalkoztatnak minket, és a preferenciáink kielégítésével törődünk. Állampolgárként viszont a közérdekre vagyunk figyelemmel, amelyről gyakran az értékekről folytatott vitáink eredményeként alakítunk ki véleményt. Lényeges különbség a kettő között, hogy míg az értékeink megkívánják, hogy azokat megvitassuk, és hogy igazolást nyerjenek, addig a preferenciáink kialakításához erre nincs szükségünk. Éppen ezért, mint Sagoff kifejezte aggodalmát: *„A feltételes értékelés módszere (...) amennyiben megpróbálja a válaszadókat – véleményalkotásuk helyett – preferenciáik kifejezésére bátorítani, annyiban tagadja gondolkodó és politikai mivoltukat”* (1988a, 74. o.). Több oka is van tehát, amiért a környezeti ügyek kezelése másfajta diskurzust igényel, mint amelyet a költség-haszon elemzés lehetővé tesz. Egyfelől, vállalva a túlzott leegyszerűsítés veszélyét, a közjavak közösségi diskurzust kívánnak meg. Másfelől a környezeti ügyek az értékek kérdését vetik föl, ami megköveteli az állampolgárként való részvételt. Állampolgárként ugyanis az emberek közösségben betöltött szerepe, annak kultúrájához való hozzájárulása, valamint megfontolt véleményalkotása számít. S ami e vonatkozásban fontosnak, sőt inkább kötelességnek tűnik, nem annyira az értékítélet tartalmára, mint megformálásának módjára vonatkozik. Ez pedig nem lehet véletlenszerű, hanem a kísérletezés és tesztelés

összes rendelkezésre álló lehetőségét föl kell ölelnie.¹¹ A költség-haszon elemzés azonban rövidre zárja ezeket a folyamatokat; s emiatt az ítélőképesség megcsalásával vádolható.

A közgazdászok válaszul előszeretettel hangsúlyozzák, hogy a költség-haszon elemzés alkalmazása az emberek környezet iránti érzéseinek felmérésére különösen „demokratikus” eljárás. Legalábbis *„jobban tükrözi a társadalom mint egész jólétét”* a többi rendelkezésre álló alternatívával, mint például a nyomásgyakorló csoportok irányította politikával szemben, mert *„nemcsak a kis csoportokra gyakorolt nagy hatásokat (...), hanem a nagy csoportokat érintő kis hatásokat is kimutatja”* (Laslett, 1995). Ám ennek az érvnek az ereje, úgy tűnik, a kérdés egyoldalú megközelítésén alapul, és talán túl kevés esettel számol. Először is számtalan egyéb kritérium található, ami alapján el lehet dönteni, mi mutatja legjobban *„a társadalom mint egész jólétét”*. Egyfajta megközelítés az is például, mely szerint a társadalmi jólét szintjét a kisebbségek érdekeiről való gondoskodás mértéke szerint lehet megítélni. Másodszor, lehetnek olyan helyzetek, amikor józanabb döntések születnek a csendes többség, mint a lármázó kisebbség véleményének figyelembevételével. Ám igen bajosan állíthatnánk azt, hogy ez az általános szabály. Néhányan például azt is gondolhatják, hogy a francia gazdák nyomása miatt születnek esztelen döntések az Európai Unió Közös Agrárpolitikájában. Az érem másik oldalán a csoportosan elkövetett nemi erőszak igazolása állhatna, ahol az áldozatot csupán egy hangoskodó részérdek képviselőjeként tüntetik föl. Az érdekcsoportok lobbitevékenysége valóban káros hatással lehet a demokratikus folyamatokra, de csak akkor, ha indokolatlan befolyást fejt ki. Számos esetben azonban a „hangos” képviselőt igencsak helyénvaló.

Azt is szokás fölhozni a költség-haszon elemzés védelmében, hogy maga az eljárás egyáltalán nem foglal magában semmilyen kikötést arra vonatkozóan, hogy miként kell lebonyolítanunk egy attitűdöket vizsgáló felmérést. Akár széles körű állampolgári tanácskozás is megelőzheti a költség-haszon elemzés lebonyolítását. A felmérések előtt tarthatók tájékoztatók azért, hogy elkerüljék azt a sokszor emlegetett problémát, mely szerint a kevés információval rendelkező megkérdezettek válaszlai megbízhatatlan eredményekre vezetnek. Sagoff ellenvetése azonban ekkor is érvényes marad: amíg a költség-haszon elemzés kérdésekre vár választ, addig csupán a kialakult véleményeket közvetíti a kialakításuk folyamata he-

¹¹ A 19. századi szerzők kedvenc témája ennek a fajta kötelezettségnek a komolysága; lásd J. S. Mill *A szabadságról* (1962) és W. K. Clifford *A hit etikája* (1947) című tanulmányát.

lyett. Miután megválaszolták a kérdéseket, a résztvevőknek semmilyen hatásuk nincs az adatok későbbi kezelésére. A fölvetett kifogások kezelése érdekében a költség-haszon elemzést módosítani kell vagy új eljárásokat kell bevezetni annak érdekében, hogy a válaszadók és véleményük ne váljanak el egymástól, hanem újra-egyesüljenek, elősegítve az áhított világról alkotott átfogó kép megfogalmazását.

Befejezés

A környezet-gazdaságtan dicséretre méltó célja azonosítani és kiszámolni a projektek és szakpolitikák valódi környezeti költségét. Alkalmazói szerint az ilyen költségek figyelmen kívül hagyása jelentős mértékben felelős környezetünk jelen állapotáért. A konkrét célkitűzései a következők: (1) föltárni, hogy az emberek hogyan gondolkodnak a környezeti javakról és hogyan értékelik azokat; (2) segíteni a döntéshozatal folyamatát; valamint (3) jó szakpolitikákat alkotni és jó döntéseket hozni – különösen olyanokat, amelyek jobban figyelembe veszik a természet nyújtotta javak gazdasági tevékenységben betöltött értékét és szerepét.

Az ismertetett bírálatok arra szándékoznak rámutatni, hogy a jelenleg alkalmazott költség-haszon elemzés legalább annyira útjában áll e célok megvalósításának, mint amennyire szolgálja azokat. Továbbra is bizonyításra szorul, hogy a költség-haszon elemzés az elméletileg megfelelő módszer a célok eléréséhez. A környezet-gazdaságtan ugyanakkor szemmel láthatóan rugalmas tudományterület, amely az önvizsgálat reményét keltő jeleit mutatja. Nem is lehetne annál semmi tragikusabb, mintha a külső és belső bírálatok megerősítenék azokat a már így is eléggé ártalmas gazdasági folyamatokat, amelyek a környezet pusztítását okozzák. Világosan látszik, hogy az itt három részben bemutatott bírálatot nem lehet külön-külön kezelni, mert a fölvetett kritikai érvek számos ponton szorosan összekapcsolódnak. Nem sok értelme lenne úgy ösztönözni az állampolgári tanácskozást, hogy közben a vita tárgyát pusztán fogyasztási cikké egyszerűsítsük. Az állampolgárok föl akarnák tenni azt a kérdést is, hogy valóban ilyen módon kell-e a környezeti javakat kezelni. Ugyanannyira kevés értelme lenne az embereket fogyasztói választások meghozatalára kérni olyan dolgok vonatkozásában, amelyeket ők az eszményeikkel hoznak összefüggésbe. Következésképpen a bírálat alkotóelemei közül az egyiknek a megoldása elvezethet a többiéhez is. Ha például a tárgyiasítással szembeni kritikát úgy kezeljük, hogy nyilvános vitákon keresztül nagyobb befolyást adunk a résztvevőknek abban, ahogy a természeti javakat körülhatároljuk

és tárgyiasítjuk, egyúttal a magánosítással szembeni bírálatok is terítékre kerülnek.

Az eddig tárgyaltak során fölmerült kedvező vonások egyike, hogy a költség-haszon elemzésben – vagy a módosításával kialakított módszerekben – benne rejlik a nevelési és kutatási szerep lehetősége. Még az említett homogenizáló tendencia is képes fölnyitni az emberek szemét abban az értelemben, hogy megmutatja, hogy a fogyasztói választásai hogyan gátolják egy olyan helyzet megvalósítását, amelyet ideálisan el szeretnének érni. Sőt, a költség-haszon elemzés gyakorlata alkalmas a jelenleginél sokkal kreatívabb alkalmazásokra is. Közismert, hogy jelen alkalmazásai sok anomáliával szembesülnek. A megkérdezettek egy része teljesen elutasítja a válaszadást, és vannak olyanok is, akik „végtelen” értéket társítanak a környezeti javakhoz. A neoklasszikus közgazdaságtan axiómáinak megfelelően az ilyen rendellenes eseteket rendszerint „kiiktatják” az elemzésből – a rendszer „zajaként” értelmezik, és figyelmen kívül hagyják. Maguk a közgazdászok is egyre kevésbé elégedettek a problémára adott effajta válasszal. Fenti bírálatunk azt az alternatív megoldást kínálja, hogy gondosan figyelembe véve ezeket a „zajokat”, próbáljuk meg kitalálni, mit is jelentenek, és a közgazdaságtan hogyan vehetné ezeket számításba. Eleinte ez új szerepet róna a költség-haszon elemzésre. Nem azt, hogy egy adott projekt vagy szakpolitika eredményeként előálló valamiféle teljes „haszont” számítsa ki, hanem azt, hogy teret adjon a résztvevők válaszainak interaktív feltárására, kifejezésére és árnyalására, így egyaránt nevelő hatású folyamattá válna a résztvevők és a felmérést végzők számára. Fontos belátnunk, hogy ez legalább annyira kreatív gyakorlat lenne, mint amennyire az a felfedezés folyamata. Mivel a költség-haszon elemzés természeténél fogva olyan kérdéseket alkot, amelyekre a résztvevők korábban talán nem is gondoltak, képes új látásmódokat kínálni. Röviden összefoglalva, ami negatívan szemlélve a véleményalkotás kisajátításának nevezhető, az a pozitív lehetőségét kihasználva nevelő hatású folyamattá válhat.

Záró tétel

Szélesebb problémakör lappang a tárgyaltak hátterében. Nehéz nem észrevenni például a hatalmas logikai hézagot (*non sequitur*) a *Hogyan jutott a környezetértékelés idáig?* című előző részben: egyfelől létezik a környezetpusztítás okozta válság; másfelől megoldás gyanánt megjelenik az erőforrások hatékony allokációja. Nem kellene először is alaposan megmagyarázni, hogyan lehetséges bármiféle kapcsolat a kettő között? A határozott válasz kitart amellett,

hogy a környezetpusztítás problémája elvégre is kizárólag az emberre tartozik. Az óvatosabb reakció megenged egy olyan álláspontot is, miszerint tudományos és ökológiai megfontolásokat is figyelembe kell venni akkor, amikor a költség-haszon elemzés bármiféle eredményeit taglaljuk (Turner–Pearce, 1993). Ez utóbbi álláspont azonban elterelheti a figyelmet a haszonelvű (utilitárius) örökségből származó, költség-haszon elemzéssel szemben fölhozott kifogásokról – különösen az igazságosság és a jogok kérdéseinek elhanyagolásáról. A közgazdászok újfent egyre inkább elismerik, hogy a szakpolitikai döntéshozatalban eredményeiket a méltányosság szempontjainak mérlegelésével szükséges kezelni, mintsem hogy azok a szakpolitika egyedüli meghatározójává váljanak.

Szerintem azonban a haszonelvű megfontolással radikálisabban kell szakítani. Bevett gondolat (jóllehet nem mai keletű), hogy a görög-keresztény világnézettel összefüggő értékek táplálják azokat a szokásokat, amelyek előidézték az ilyen mértékű környezeti pusztítást (például White, 1967). Mindez azért, mert ez a világnézet idealizálja az emberi mivoltot, és igazolja az ember természet fölötti uralmát. Igazság szerint azonban a jelenleg alkalmazott környezetgazdaságtan antropocentrikus szemléletmódjával és a természet erőforrásként való kezelésével a görög-keresztény világnézet azon oldalait emeli ki, amelyet leginkább el kellene vetnünk. Emiatt tehát komolyan megkérdőjelezhető, hogy egy alapvetően haszonelvű megközelítés tényleg hozzájárulhat-e a helyzet megváltoztatásához. Reményt keltőbb lépés lenne a görög-keresztény világnézet olyan területeire vetni szemünket, amelyek különböznek a haszonelvűség által hangsúlyozottaktól. A Biblia például sehol nem állítja, hogy a maximalizálásra törekvők bírják örökségül a Földet. Láttuk, hogy Platón milyen különös megvetéssel sújtja azt a nézetet, mely szerint a boldog egyén vagy boldog társadalom a vágyak „demokratikus” kielégítésén alapul. Legfőképpen pedig a szakpolitika formálása terén vesztettük teljesen szem elől az arisztotelészi etika fő gondolatát, amely áthatja az Újszövetség kereszténységét is, nevezetesen hogy a boldogsághoz az erények gyakorlásán és a vágyak mérséklésén keresztül vezet az út. Kissé hihetetlen, hogy még ma is olyan homokra kíséreljük meg építeni a közpolitika várát, amelyet őseink egyszer már félrelapátoltak.

Írásomat egy vallási analógiával kezdtem, és egy politikaival zárom. Ez utóbbira az sarkall, hogy nem tudok kibékülni azzal a gondolattal, hogy a környezeti ügyek megvitatásának az állampolgár/fogyasztó dualizmusában kell folynia. A környezeti ügyek színtere nemcsak a fogyasztói választásokénál, hanem az állampolgári döntésekénél is szélesebb: leginkább alkotmányos ügyként kezelhető.

Eszerint a környezet ügye olyan az egész emberi társadalom számára, mint az alkotmány egy adott társadalom számára. Figyelemre méltó, hogy sok társadalomban az alkotmányos ügyeket – valószínűleg jó okkal – úgy körülbástyázzák, hogy azokat ne tudják közvetlenül manipulálni az éppen adott korban élő állampolgárok. Nem azt állítom, hogy ezek minden állampolgári hatókörön túli ügyek lennének vagy kellene lenniük. A biztosítékokat sok esetben éppen az állampolgárok valamely szerve alkotja meg. Ám ezeket olyan fundamentális ügyeknek tartjuk, amelyek esetében az a megfelelő eljárás, ha egyaránt „kikérjük” a múlt és a jövő állampolgárainak véleményét. Olyan ügyek ezek, amelyek bölcsességet és gondos államvezetést követelnek tőlünk, melyet nyilvánvalóan nem alapozhatunk fogyasztói választásra, de semmiféle egyszerű közvetlen állampolgári választásra sem.

HIVATKOZÁSOK

Attfeld, R. – Dell, K. (szerk.) (1989): *Values, Conflict and the Environment. Report of the Environmental Ethics Working Party*; Ian Ramsey Centre, Oxford

Boulding, K. E. (1969): *Economics as a Moral Science*; The American Economic Review 59, 112.

Brown, G. Jr. (1993): *The viewing value of elephants*; in: Barbier, E. B. (szerk.): *Economics and Ecology. New frontiers and sustainable development*; Chapman Hall, London

Common, M. S. – Blarney, R. K. – Norton, T. W. (1993): *Sustainability and Environmental Valuation*; Environmental Values 2 (4), 299–334.

Defoe, D. (1927): *A Tour through England and Wales 1724–26*; Dent, London

Desvougues, W. H. et al. (1993): *Measuring Natural Resource Damages with Contingent Valuation: Tests of Validity and Reliability*; in: Hausman, J. A. (szerk.): *Contingent Valuation: A Critical Assessment*; North-Holland, Amsterdam

Etzioni, A. (1988): *The Moral Dimension: Toward a New Economics*; The Free Press, New York

Kahneman, D. – Knetsch, J. L. (1992): *Valuing Public Goods: The Purchase of Moral Satisfaction*; Journal of Environmental Economics and Management 22, 57–70.

- Laslett, R. (1995): *The Assumptions of Cost-Benefit Analysis*; In: Willis, K. W. – Corkindale, J. K. (szerk.): *Environmental Valuation: New Perspectives*; CAB International, Wallingford, 1995, 2. fejezet
- NOAA Panel (1993): *Report of the NOAA Panel on Contingent Valuation*; U.S. Federal Register 58, 4602–4614.
- O'Neill, J. (1993): *Ecology, Policy and Politics*; Routledge, London
- Pearce, D. (1992): *Green Economics*; Environmental Values 1 (1), 3–13.
- Plato (1945): *The Republic*; Dent, London, magyarul: *Az állam*; Lazi Könyvkiadó, 2001, Szeged
- Sagoff, M. (1988a): *Some Problems with Environmental Economics*; Environmental Ethics 10 (1), 55–74.
- Sagoff, M. (1988b): *The Economy of the Earth*; Cambridge University Press, Cambridge
- Sagoff, M. (1994): *Should Preferences Count?*; Land Economics 70 (2), 127–144.
- Turner, R. K. – Pearce, D. W. (1993): *Sustainable economic development: economic and ethical principles*; in: Barbier, E. B. (szerk.): *Economics and Ecology. New frontiers and sustainable development*; Chapman Hall, London
- White, L. Jr. (1967): *The Historical Roots of our Ecological Crisis*; Science 155 (37), 1203–1207.; magyarul: *Ökológiai válságunk történeti gyökerei*; in: Lányi A. (szerk.): *Természet és szabadság*; Osiris, Budapest, 2000, 27–35.